

Katharina Lenski

Tudásrendszerek

Bürokrácia és képzés az NDK egyetemén

1. Bevezetés

A képzés (*Bildung*)¹ története arról tanúskodik, hogy jelentése milyen nagymértékben függ az adott korszak jellegzetességeitől. Míg a fogalom kezdetben a vallási tudás megszerzését jelentette, később a világ megismerhetőségének tudatában személyes sikert és így felemelkedést ígért.² Az egyes oktatási szintek egymás utáni gyors és eredményes teljesítése egy ideje elengedhetetlennek látszik a sikeres élethez. A globalizált világban az életkörülmények állandó változása megköveteli az élethosszig tartó tanulást, amely arra ösztönzi az egyént, hogy versenyképes maradjon.

Mindez azonban nem elegendő egy humánus társadalom kialakításához és fenntartásához. Ezért érdemes a tudományelmélettel foglalkozó Wilhelm Dilthey filozófushoz fordulni, aki szerint a reflektált élményeken alapuló tudáson keresztül a képzés az egész életen át kifejti hatását. Dilthey ily módon a „képzés” fogalmát az egyénnek azzal a képességével hozta összefüggésbe, hogy képes mind a hétköznapi, mind pedig a kultúra által közvetített élményekre reflektálni, és ezáltal cselekvése eszközeit kiszélesíteni, elmélyíteni és megsokszorozni, hogy ily módon a jót, az igazat és a szépet gyarapítsa.³

A szocialista modernitásban e három kategória egy olyan jövőre irányuló elvárásban összpontosul, amelyben az ember folyamatos kritikával szembesül és az önkritika állandó gyakorlásával tökéletesíti magát. A szocialista társadalom mérnökeinek szándéka szerint az „új embernek” folyamatos és gyors fejlődést kell előmozdítania a tudomány és a gazdaság területén.⁴ A sztálini módon adaptált eszme agitációval és eltitkolással egyaránt áthatott megvalósítása azonban brutálisan elnyomta a formálандó személyek valós tapasztalatait, ami végzetes következményekkel járt. A képzés eszméje a „szocialista embertípus”, a szocialista társadalom *hasznos* tagjának „kinevelésére” redukálódott, a szocialista nevelés pedig egy olyan „új ember” kialakítását vette célba, aki tudatát folyamatosan a kollektív követelményekhez igazítja. Erre a jelenségre utalt az a Jürgen Fuchs író, pszichológus⁵ és

1 A specifikusan német fogalom, a *Bildung* rendkívül összetett és gazdag jelentéstartalmának feltárása önmagában is számos filozófiai, neveléstudományi írás tárgya. A fogalmat – tudományos diszciplínától és kontextustól függően – leggyakrabban *oktatásnak*, *képzésnek*, illetve *művelődésnek* fordítják. Jelen írásban a *képzés* fogalmát használjuk, követve a szerző által hivatkozott filozófiai, szociológiai munkák magyar fordításait, illetve interpretációit. – A ford.

2 Többek között Max Schelerre hivatkozva vö. KOSELECK 2010. 114–115., 154. Jelen tanulmány doktori disszertációm néhány gondolatát fejleszti tovább. Vö. LENSKI 2017.

3 DILTHEY 1883/1942. 3–23.

4 BAUERKÄMPER 2017.

5 Jürgen Fuchs (1950–1999): polgárjogi aktivista, író. Reichenbach am Vogtland városában született a Német Demokratikus Köztársaságban (NDK). Apja villanyszerelő, anyja alkalmazott volt. 1969-ben érettségizett és

egykori tanára, Gerhard Hieke között zajlott beszélgetés, amely *Dummgeschult (Ostobává iskolázott)* címmel jelent meg nem sokkal az 1989-es fordulat után.⁶ Fuchst 1975-ben, nem sokkal az utolsó államvizsgálója előtt zárták ki a Jénai Egyetemről. Az eltávolításáért felelős keletnémet egyetem eljárása tipikus példát szolgáltat a stratégiai szintű (el)hallgatás gyakorlatára, melynek főszereplői az autoriter szereptípus megtestesítőiként tűntek ki. Mesterei voltak annak, hogy a kimondott szót konkrét értelmétől megfosztják, és a személyes tapasztalatot az állampárt irányvonalaikhoz igazítják. Beszédmódjuk nemcsak nyelvilleg, hanem mind a személyek, mind pedig a tér vonatkozásában strukturálisan is át volt szöve titkos szintekkel, titkos diskurzusokkal és elleplező gyakorlatokkal.

De vajon hogyan lehet e közeg elemzése során elkerülni az affirmatív interpretáció kísértését? Ezek a kísértések változatosak lehetnek, ha a vizsgált korszak stratégiai és politikai kérdéseivel megegyeznek. A következőkben ezért egy társadalmilag konstruált kommunikációs tér modelljét alkalmazzuk, mely lehetővé teszi, hogy mind az életutakat, mind pedig a főszereplők cselekedeteit vizsgálat tárgyává tegyük, s feltárjuk a szituatív és a hosszú távú összefüggéseket is. A kommunikációs teret egy olyan szétdarabolt térként képzelhetjük el, amelyet rejtett cselekvések titokzatos szintjei (Arkanebenén) apróztak fel. Nemcsak világnézeti premisszák formálták, hanem az ideologizálás, a bürokratizáció és a militarizáció ismertetőjegyeit is magán viselte. A cselekvők egy olyan teret hoztak létre itt, ahonnan a stratégiai szintű hallgatás gyakorlata éppen azt szorította ki, ami a tanulás és oktatás folyamataiban alapvető fontossággal bír: a nyílt és transzparens kommunikációt. A bizonytalan, kreatív, kísérleti jellegű dolgokat egyre inkább elfojtották.⁷ Az *eltitkolás* nemcsak a titkok megtartását jelentette, hanem kiterjedt a személyes kapcsolatokra és a

szakmunkásvizsgát tett az államvasútnál. 1969 és 1971 között katonai szolgálatot teljesített. 1971-től szociálpszichológiai tanulmányokat folytatott a jénai Friedrich Schiller Egyetemen (Friedrich-Schiller-Universität Jena [FSU]). 1973-ban a Németország Szocialista Egységpártja (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands [SED]) tagja lett. 1974-től kezdte közzétenni első elbeszéléseit és verseit, nyilvános és magán felolvasásokon vett részt, ahol szövegeiben a társadalom militarizálásával szemben foglalt állást. 1975 áprilisában „a szocialista társadalom alapjai elleni ellenséges támadás” miatt kizárták a pártból. 1975 júniusában elutasították a korábban jeles minősítésű diplomamunkáját, majd kizárták az egyetemről és eltiltották a publikálástól. Ezután szállítómunkásként, majd ápolóként dolgozott. Egy ideig a szintén rendszerkritikus Robert Havemann-nál lakott családjával a Berlintonól tíz km-re fekvő Grünheide településen. 1976 novemberében nyíltan tiltakozott Wolf Biermann állampolgárságtól való megfosztása ellen (lásd a 39. sz. jegyzetet), ezt követően kilenc hónapot töltött előzetes letartóztatásban államellenes izgatás miatt az Állambiztonsági Minisztérium börtönében, Berlin-Hohenschönhausenben. Ezalatt a Német Szövetségi Köztársaságban megjelent *Gedächtnisprotokolle* című kötete. 1977 augusztusában megfosztották keletnémet állampolgárságától. Nyugat-Berlinben szabadúszó író lett, ahol többek között a következő kötetei jelentek meg: *Vernehmungsprotokolle* (1978), *Tagesnotizen* (1979), *Einmischung in eigene Angelegenheit* (1984), *Ende einer Feigheit* (1988). 1989-ig kapcsolatot tartott fenn NDK-s ellenzékiekkel. 1990-ben az Állambiztonsági Minisztérium felszámolását végző bizottságok tagja lett. 1992/93-ban az egykori NDK állambiztonsági szerveinek iratait kezelő hivatal munkatársa volt (Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik [BStU]). 1994-től pszichológiai tanácsadóként dolgozott. 1996-ban alapító tagként vett részt a kommunista diktatúra törvénytenségeinek feldolgozásában pszichológiai és jogi segítséget nyújtó civil irodák létrehozásában (Bürgerbüro zur Aufarbeitung von Folgeschäden der SED-Diktatur). Fuchs, Jürgen. In: MÜLLER-ENBERGS 2010. 356–357. Elérhető online: <https://www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/de/recherche/kataloge-datenbanken/biographische-datenbanken/juergen-fuchs> [2020.04.20].

⁶ FUCHS – HIEKE 1992.

⁷ A kommunikációs tér részletes leírását lásd: LENSKI 2017. 35–42.

csoportdinamikákra is. Titkosak voltak az emberek közötti viszonyok, de önmagában az egyes témák és általában minden lehetséges kontextusban a konkrétumok elhallgatása is.

Az egyetemek gyakorlata ily módon nem a propaganda által hirdetett „kollektíva” kialakítását segítette elő, hanem inkább egyfajta kaszárnyamentálisnek engedett teret, lerombolva ezzel az egyes csoportok és generációk közötti bizalmat. Az író Jürgen Fuchs már jénai pszichológiai tanulmányai idején bírálta e jelenséget.⁸ 1975-ös diplomamunkájában a „kaszárnyakollektivizmus” antropológiáját tárta fel. Fuchs úgy vélte, ez nem a hallgatók gondolkodási készségeinek fejlesztését szolgálta, hanem a feltétel nélküli engedelmesség kialakítását célozta. A kaszárnya metaforájával a szaktudáshoz való korlátozott hozzáférés mellett az egyetemek katonai mintákat követő, autoriter stílusára is felhívta a figyelmet. A párt- és a közigazgatási bürokrácia az elhajlókat egyoldalú érveléssel, az észlelési és a tapasztalati horizontok kizárásával az állampárt aktuális állásfoglalásaihoz igazodva fegyelmelte meg, esetenként teljesen ki is rekesztette őket. Mai szemmel vizsgálva ez a teljesítménykövetelmények formájában tált hatalomérvényesítési gyakorlat gyakran csak villanásnyira válik láthatóvá,⁹ például olyan esetekben, amikor a hatalom az egyetemek bürokratikus eljárásai révén legitimálták a kritikát megfogalmazó hallgatók kizárását vagy ellehetetlenítését, végül pedig ez a gyakorlat ismét láthatatlan lett és csak a beavatottak számára vált hozzáférhetővé.

Ha a *képzés* a „határok diktatúrájának”¹⁰ perspektívájából szemléljük, érdemesnek tűnik a *képzés* és a bürokrácia közötti kapcsolatot vizsgálni. Jürgen Fuchs történetét azért idézzük fel, mert ő maga is dokumentálta e folyamatokat, és mert esete jól mutatja a szakadékot az első, már az NDK-ban felnövekvő generáció és az annak alapítása előtt születettek között. Még beszédmódja is különbözött az idősebbektől: míg utóbbiak megmaradtak az általánosságok szintjén, addig Fuchst a konkrét események foglalkoztatták.

2. Jürgen Fuchs a „kaszárnyaszocializmusról”

Jürgen Fuchs 1977-ben publikált, *Gedächtnisprotokolle (Emlékezetből lejegyzett jegyzőkönyv)* című munkájában írta meg 1975-ös egyetemi kizárásának történetét.¹¹ Fuchs a tárgyalások sablonos kommunikációs helyzetét a csendes többséggel szemben nem fogadta el, hanem nyíltan képviselte saját álláspontját.¹² A következőkben ezt a korabeli viszonyok között felforgatónak számító tettet vizsgáljuk meg közelebbről.¹³

Először azonban ismerjük meg röviden Fuchs addigi pályafutását. Még a vogtlandi Reichenbachban érettségiző diákként szerezte meg és olvasta el az SED egyik tagjának padlásán raktározott Marx–Engels-összkiadást. Fuchs ahhoz az első, már az NDK-ban felnövekvő generációhoz számította magát, amely egy szabadabb szocializmusra vágyott. A

⁸ A társadalmilag konstruált tér fogalmához lásd: LENSKI 2017. 35–42.

⁹ BENJAMIN 1974. 697–698.

¹⁰ Vö. LINDENBERGER 1999; LINDENBERGER 2016.

¹¹ A további kontextushoz vö. LIEBERMANN 2014.

¹² Az először szamizdatként keringő szövegek 1977-ben jelentek meg *Gedächtnisprotokolle*, illetve 1978-ban *Vernehmungprotokolle* címen a Rowohlt Kiadónál. A két művet 1990-ben egy kötetben adták ki: FUCHS 1990a, különösen: 9–23.

¹³ A következőkhöz lásd: FUCHS 1990a; továbbá FUCHS 1984; FUCHS 2008; LIEBERMANN 2008; LIEBERMANN 2013; LIEBERMANN – FUCHS – WALLAT 1998; REIPRICH 1996; SCHEER 2007a.

katonai szolgálat azonban kiábrándította. A néphadsereg tisztjei vasfegyelemmel üldözték az engedetlenséget, mellyel nemcsak a „porosz szellem” mellett kötelezték el magukat, de a szocialista utópiát is elárulták. A prágai tavasz azért is okozott csalódást számára, mert kriminalizálták a kritikát, amely annál inkább a felszínre akart törni. Fuchs jénai egyetemi éve alatt ugyanakkor a „Literatur und Lyrik” (Irodalom és költészet) csoportban egy félig titkos közeget talált gondolatai kifejtéséhez. Írásait végül nyilvánosan is felolvasta, hallgatósága Weimarban, Bad Köstritzben és Jénában is lelkesen fogadta, s úgy nyilatkoztak, hogy a fiatal író saját élményeiket, tapasztalataikat szabadította ki a kimondhatatlanság birodalmából.¹⁴

Egy türingiai kisvárosban, Bad Köstritzben tartott felolvasás után az esetről értesített egyetemi vezetés kihallgatásra idézte be.¹⁵ Bár írásait alig ismerték, a pártból és az egyetemről való kizárását már előre eldöntötték. Attól azonban nem tudták visszatartani, hogy a tárgyaláson fel ne olvassa néhány írását. Elsősorban a *Fußballspiel (Focimeccs)* című ön-életrajzi karcolata okozott zavart a hallgatóság soraiban. Az azonban, hogy egy vasárnapi futbalmeccs közben egy kétségbeesett bajtárs az újonc Fuchs szeme láttára lőtte agyon magát, a kihallgatás résztvevőit, csakúgy mint azelőtt az ügyeletes katonatiszteket, csak rövid időre kavarta fel. Ezt követően az egyetemistát az eset nyilvánosságra hozatala miatt már árulással is vádolták. Míg Fuchs a történeteket önmagára nézve egy létfontosságú, fájó és megrázó élményként élte meg, s a nevelőitől ezen a ponton legalább némi együttérzést várt volna, addig azok az öngyilkosságot illetően semmilyen részvétet sem mutattak, arra pusztán hatalmi pozícióból, technokrata módon reagáltak.¹⁶

Míg az eljárást kritizáló Fuchs a tapasztalatok és konfliktusok elhallgatásának, kibeszéletlenségének, valamint kényszerű elnyomásának stílusát kérte számon, addig a funkcionáriusok a tárgyalás során e kritikát a tapasztalat szubjektív és ezáltal illegitim voltára való hivatkozással fosztották meg legitimitásától. Így akaratlanul is igazolták Fuchs kritikáját: a konkrét esemény tudomásul vétele helyett, a tények kimondóját vádolták meg árulással. Az egyetemistát egocentrikusnak és végső soron az állam ellenségének bélyegezték, ezáltal legitimálva a már régen meghozott döntést a pártból és az egyetemről való kizárásról.

Maga a döntési folyamat azonban titkos maradt. A döntéshozatal e módja az állam-szocialista egyetemen bevett gyakorlat lényegére utal, amely során az elhajlókat – mint Fuchs – egy az eljárásnak hitelességet kölcsönző bürokratikus folyamat során zárták ki. E működési mechanizmusok a harmadik felsőoktatási reformtól¹⁷ kezdve intézményesültek az egyetemeken. Abból indultak ki, hogy a problémát jelentő hétköznapi folyamatok nyilvános kitérgetése és dokumentálása ellentétes az állam, annak szervei és a párt érdekeivel, így az ellentmondások és problémák nyílt kimondása károsnak minősült. Az, aki valamely kérdésben nem értett egyet, csak kódolt beszédmódot alkalmazhatott vagy a teljes

¹⁴ Vö. RHG TH–11/03. Gedächtnisprotokoll von Jürgen Fuchs (Kopie): Aussprache in der Universitätsparteileitung der FSU [Jürgen Fuchs: Emlékezetből lejegyzett jegyzőkönyv (Másolat): Tárgyalás az FSU Egyetemi Pártvezetőségén], 1975. március 12. 17 óra (oldalszám nélkül), 3. lap.

¹⁵ Lásd: FUCHS 1990a.

¹⁶ FUCHS 1990b.

¹⁷ A harmadik felsőoktatási reform bevezetésével a hatvanas évek közepétől az NDK egyetemei a termelés követelményeihez igazodtak, Jénában pedig különösen a katonai kutatásokhoz. A többi keletnémet egyetem esetében e folyamatot még nem vizsgálták. A reform az ideologizálás, a bürokratizáció és a militarizáció növekedésével járt együtt, amelyekkel szemben a tudományos kritériumok alárendelt szerepet játszottak.

hallgatást kellett választania. Azt, amit Dilthey tapasztalatból fakadó, reflektív tanulási folyamatként írt le, ebben az esetben a döntéshozatal titkos módja gátolta meg, amelyet az intézményesített keretek is felerősítettek.

Így jelenítődnek meg a kimondható dolgok körei, például a tömegszervezetek, pártbeli csoportok, katonai körök vagy titkos irodák összesúgó, zárt közösségeiben, amelyekből további bizalmas, suttogó útvonalak nyíltak. A nyilvánosság az ellenség szövetségésének számított, szabályozó funkciója nem érvényesült. Mindez a valóság szféráinak olyan felosztásán alapult, amelyben csak barát és ellenség, a propagandaelit és az agitáció célközönsége létezett.¹⁸ Miközben a nyilvánosságot az ellenség szférájához sorolták, a bizalmas körök szövetségésnek számítottak. Ez a modell mindazonáltal csak úgy maradhatott meggyőző, ha a tapasztalatok szintjét kizárták belőle, és ha a barát és az ellenség kategóriája hosszabb ideig meghatározta a cselekvési mintákat. Mindez a gondolkodás bürokrácia által meghatározott keretrendszerét mutatja. Aki sikeres akart lenni, annak legalább az engedelmség látszatát kellett mutatnia. A valóság ily módon való kétszeres negligálása és a konkrétumokra vonatkozó reflexiók stigmatizálása jelölték ki a szocialista egyetem mozgásterének kereteit.

3. Bürokrácia és szocializmus

Max Weber bürokráciaelmélete felvázolja a személytelen szervezetek jellegzetességeit, s rámutat a hivatali adminisztráció és a bürokraták speciális, csak a beavatottak számára hozzáférhető, titkos tudásának összefüggéseire is.¹⁹ Ahogyan Milovan Djilas szocializmusról szóló leírása rávilágított, a rendszert csak a pártbürokrácia hatalma tette képessé a túlélésre, hiszen ez biztosította az erőforrások feletti rendelkezést.²⁰

A probléma tárgyalása ezzel azonban még korántsem merült ki. A bürokratikus tudás csak beavatott körök számára hozzáférhető, cselekvéseik csak saját kódjaikon keresztül fejthetők meg. E tudás a nyilvánosságon keresztül nem ellenőrizhető, mítoszok és történetek formájában kódoltan létezik, és mint tapasztalati tér alig megragadható. A társadalmat romboló potenciál megsokszorozódott a titkos bürokráciában. A titokban cselekvő funkcionáriusok azon túl, hogy a döntéseikért *nem kellett* nyilvánosan felelniük, a konkrét problémákat szisztematikusan elhallgatták, és ezeket saját céljaiknak megfelelően értelmezték át.

Az elitizálás ugyanakkor nemcsak a pártfunkcionáriusok, hanem minden beavatott számára a legfontosabb összekötő kapcsot jelentette ebben a titkos kozmoszban. Az NDK egyetemei így többszörösen is a speciális tudás visszatartásának problémájával, titkosított eljárásokkal és titkos fórumokkal voltak terhelve, ahogyan ez az egyetemi igazgatás és az állambiztonság tevékenységének átfedésében is megnyilvánult. Mindkét terület jelentős bürokratizálódáson ment keresztül az 1960-as években. A harmadik felsőoktatási reformtól kezdve az egyetemi igazgatás összekapcsolódott az állambiztonság titkos tudásával, amely már nem csupán egyes személyek számára alakított ki titkos szerepköröket, hanem ezen túl transzferintézmények és -pozíciók is keletkeztek, hogy a titkos cselekvéseket hivatalossá tegyék. Ily módon a harmadik felsőoktatási reform során szekciókká átnevezett

¹⁸ Vö. LENSKI 2007a.

¹⁹ WEBER 1921. 571–573.

²⁰ DJILAS 1957. 62–66.

fakultások például az újonnan bevezetett információs rendszeren keresztül hivatalosan is jelentettek a politikai elhajlásokról és konfliktusokról. Ezt eddig az állambiztonság titkos informátorai intézték, most már hivatalosan, mindenki szeme láttára zajlott. Az átalakulás megvalósításához megfelelően képzett személyekre volt szükség, akiknek mind az egyetemen előírt végzettséggel, mind pedig biztos egyetemi állással kellett rendelkezniük, hogy bizalmas pozícióikat ki tudják alakítani, és be tudják tölteni.

Ennek figyelembevételével indokolt a fent leírt esetet még egyszer felidézni. A Jürgen Fuchs elleni tárgyaláson részt vevő funkcionáriusok – az első rektorhelyettes, Heinz Keßler, az első párttitkár, Erich Tennigkeit, valamint az agitációs titkár, illetve a szekció párttitkára – a közvetlen egyetemi vezetéshez tartoztak. Az agitációs titkár feladata volt, hogy a propaganda hivatalos irányvonalának áthágását megállapítsa: a konkrét problémáknak ugyanakkor titokban kellett maradnia, azokat a(z állam)szocializmus átfogó utópiájának érdekében nem lehetett tematizálni. A kizárásról való döntés jogkörét mindazonáltal az első rektorhelyettes és az egyetem első párttitkára gyakorolta. Ha megkíséreljük az említett résztvevők cselekedeteit Karl Mannheim generációs modellje alapján, az őket ért hatásokon és tapasztalatokon keresztül értelmezni, feltűnik, hogy mindkét vezető szerepet betöltő személy a Hitlerjugend-, illetve (a háború utáni) újjáépítés generációjához (Aufbaugeneration) tartozott. Tennigkeit és Keßler iskolás gyermekként éltek meg a nemzetiszocializmus hatalomra jutását és radikalizálódását, annak nevelési intézményeiben, tömegszervezeteiben és az erőszakos „népközösségben” szocializálódtak, majd részt vettek a háborúban. Ezután „átnevelésüknek” köszönhetően a modernizáció leple alatt az új oktatási rendszer bürokrataivá avanzáltak. Mindez pontosan tükröződik titkos karrierjükön, és jelzi életútjaik prioritásait.

4. A pártbürokrata: Erich Tennigkeit

Erich Tennigkeit maga is a Hitlerjugend csapatvezetője volt, 1942 és 1944 között Hadamar város „fasiszta tanárképző intézetében” tanult, majd ezt követően a Birodalmi Munkaszolgálatnál teljesített szolgálatot. Azon kevesek közé tartozott, aki később elismerete, hogy ebben az időben „teljesen a fasiszta ideológia hatása alatt” állt.²¹ Az 1927-es születésű Tennigkeit gyermekkorától kezdve hozzájárult a család megélhetéséhez. A háború utolsó évében a nyugati fronton, Ostfriesland régiójában harcolt a Wehrmacht kötelékében, ahol angol hadifogságba esett. 1946-tól Nordhausenben (Nordhausen im Harz) járt a Pedagógiai Szakiskolába, ahonnan Jénába küldték a Munkás-Paraszt Karra.²² Miután 1952-ben Jénában történelem diplomát szerzett, az ottani Friedrich Schiller Egyetem Marxizmus-Leninizmus Tanszékén helyezkedett el. Öt évvel később sikerült bekerülnie az egyetemi pártvezetésbe: 1961-től 1966-ig az orvosi kar főállású párttitkára volt. Az ideológiai orientáció szerepe tehát már fiatalkorában megmutatkozott, az 1945 után megnyíló

²¹ A megállapítás a Jénai Egyetemi Levéltár (Universitätsarchiv Jena [UAJ]) és a BStU vonatkozó forrásain alapul. A részletes kifejtést lásd: LENSKI 2017. 192–197., 252–261.

²² A Munkás-Paraszt Karok (Arbeiter- und Bauern-Fakultäten [ABF]) 1949-ben váltották fel az 1945-ben alapított egyetemi előkészítő intézeteket (Vorstudienanstalten). Céljuk a munkás- és parasztszármazású fiatalok felsőfokú tanulmányokra való felkészítése volt. 1963-ban szüntették meg őket, de a hallei egészen 1989-ig működött. A jénai Munkás-Paraszt Kar történetéhez lásd: PLOENUS s. a.

felemelkedési lehetőségek révén pedig ismét ideológiával átszótt tevékenységi területre került.

A harmadik felsőoktatási reformot követően az egyetemek a gazdaság hasznosságra vonatkozó elvárásaihoz igazodtak, ezért a párt vezetősége ismételten támogatta a Carl Zeiss Állami Vállalattal kapcsolatos publikációkat. Az elvárás egy olyan történet megalkotása volt, amely egy fekete–fehér, barát–ellenség narratívát követve mutatja be a hadiipari vállalat átalakulását békés célokat szolgáló, népi tulajdonban lévő üzemmé. Tennigkeit először egy tanulmányt szentelt az 1951 és 1955 közötti időszaknak, amelyet 1965-ben disszertációvá bővített ki.²³ Miközben 1961-től 1966-ig főállású párttitkárként működött az orvosi karon, az utolsó évben még a Német Demokratikus Köztársaság Érdemrendjét is megkapta. Párttitkárként hivatalos kapcsolatban állt az Állambiztonsági Minisztériummal, azaz a Stasival, így figyelt fel rá egy állambiztonsági tiszt, aki nem-hivatalos munkatártnak (inoffizieller Mitarbeiter) majd nem sokkal később az informátorok vezetőjének (Führungs-IM) szervezte be.²⁴ Tennigkeiteknek főként orvos-informátorok jelentettek, ezért a párt orvosi köreiből származó értesülések mellett olyan indiszkrét információkról és feljelentésekről is értesült, amelyek a saját tapasztalati horizontját, cselekvési terét is befolyásolták: ő döntötte el, hogy mikor és mit továbbít a tartótisztjének. 1975-ben, Jürgen Fuchs kizárásának évében kapta meg a Nemzeti Néphadsereg Érdemrendjének bronz fokozatát, amellyel az állambiztonság számára kifejtett tevékenységét ismerték el. Tennigkeit 1968-tól rehabilitációjára készülve tovább dolgozott a Zeiss-témán,²⁵ 1972-ben azonban félbehagyta, amikor az elsőtitkári pozíciót elfoglalta.²⁶

1972 és 1981 között kilenc évig, valószínűleg a leghosszabb ideig töltötte be az egyetemi elsőtitkár posztját. Az elsőtitkárok generációs váltógazdálkodásában Tennigkeit révén láthatóvá váló törés jól jelzi a személyéhez kötődő hatalompolitikai tartalmat. A Zeiss-üzemmel és az egyetemi katonai kutatásokkal kapcsolatos speciális tudásával, valamint párttitkárként és az informátorok vezetőjeként a pozícióihoz kapcsolódó, orvosi körökről rendelkezésére álló bizalmas információkkal két fontos megfigyelési terület erőforrásait egyesítette az állambiztonság számára. Egyúttal az egyetemi világ látható és rejtett szféráihoz való többretegű és többértelmű kötődés mutatkozott meg személyében.

²³ TENNIGKEIT 1965. A gyár történetéhez lásd: SCHUMANN 1962.

²⁴ Tennigkeit 1968-ig szerepelt az Állambiztonsági Minisztérium Hírszerző Főigazgatósága (Ministerium für Staatssicherheit, Hauptverwaltung Aufklärung [MfS HV A] nyilvántartásában, ezt később a Stasi jénai körzeti kirendeltségének kérésére megszüntették. 1968-ban a feleségével együtt beszervezték „Falk“ fedőnéven az informátorok tartójaként, és egy orvosokból álló hálózatot irányított. Miután az egyetem első titkára lett, ezt a bejegyzést törölték, mert ekkortól kötelező lett a hivatalos kapcsolattartás a referatúrazetével. BStU MfS BV Gera AIM 355/72, I/1. rész, 5–9. Vö. KLUGE – MEINEL 1997. 8., 97.; BStU MfS BV Gera AIM 355/72, I/1. rész: Telegramm des MfS Berlin/XII an Kreisdiensstelle Jena [MfS Berlin/XII. távirata a jénai körzeti egységnek], 10.; valamint megjegyzés a bejegyzés törléséről: BStU MfS BV Gera XV. osztály.

²⁵ BStU MfS BV Gera AIM 355/72, I/1. rész: Aussprachebericht Sacher/Tennigkeit [Tárgyalási jelentés Sacher/Tennigkeit], 1968. augusztus 16., 88.

²⁶ Az Állambiztonsági Minisztérium jénai körzeti kirendeltségének jegyzőkönyve szerint aspirantúráját 1970-ben lezárta, hogy utána az egyetem Marxizmus-Leninizmus Tanszékén dolgozzon. BStU MfS BV Gera AIM 355/72, I/1. rész: Jegyzőkönyv, 1970. június 11., 103.

5. A tudományburokrata: Heinz Keßler

A tudományburokrata Heinz Keßlernek, az egyetem másik hivatalos képviselőjének esetében ugyanez a jelenség érhető tetten. A Tennigkeitnél csak néhány évvel idősebb Keßler 1941-től jogot és nemzetgazdaságtant hallgatott, amíg 1942-ben be nem hívták a Wehrmachtba. 1945 májusában szovjet hadifogságba került, s 1947-ben egy évfolyamot elvégzett a krasznogorszki Központi Antifasiszta Iskolában. 1947 decemberében térhetett haza, majd belépett az SED-be.²⁷ A jénai Friedrich Schiller Egyetemen elvégzett háromszemeszteres társadalomtudományi képzés után, 1950-től tizenkét éven át a Munkás-Paraszt Kar igazgatója volt. E kulcspozíció „*az egyik legfontosabb eszköznek*” számított „*az antifasiszta-demokratikus átalakuláshoz és a munkásosztály vezető szerepének kivívásához*”.²⁸ Bár az 1953. június 17-i felkelés után opportunistaként elbocsájtották az egyetemi pártvezetésből, 1959-ben megkapta a Német Demokratikus Köztársaság Érdemrendjét, 1960-ban pedig A Nép Érdemes Tanára címmel tüntették ki. A Munkás-Paraszt Kar megszüntetése után az egyetemi szakszervezet főállású elnöki pozícióját foglalta el, és ezzel ismét bekerült a pártvezetőség körébe. Néhány egyéb pozíció után, 1968-ban első rektorhelyettes, ezzel pedig az egyetem legbefolyásosabb embere lett. Egészen 1984-ig maradt hivatalban, és ebben a pozícióban döntő hatással volt az egyetem működésére.²⁹ Mivel már a Munkás-Paraszt Kar igazgatójaként is nélkülözhetetlennek bizonyult az új elit kinevelésében, ideális választásnak tűnt az első rektorhelyettes posztjára, aki ráadásul a karon hűségüket már korábban bizonyító kollégáira is támaszkodhatott.

Személyes irataiban feljegyzések maradtak fenn azokról a személyekről, akik a bizalmi pozíciók betöltésekor szóba kerültek, és közbenjárásának köszönhetően kapták meg a posztot vagy utasították el őket.³⁰ Ez a közeg a hallgatás, az elfojtott tapasztalat, a fegyelem, az engedelmesség és a részrehajlás kultúrájával olyan mélyen azonosult, hogy bár a „tudomány erődítményét”³¹ úttörőként rohamozták meg, a hivatalos retorika ellenére azt nem kinyitották, hanem új módon zárták be. A források egy megmerevedett valóságról tanúskodnak. Keßler könyörtelenségéről volt híres, e tulajdonságát a nemzetiszocialista időszak, a Wehrmacht és az antifasiszta iskola formálta ki. A szakmai kérdések forradalmi retorikával való túlarsogása majdnem korlátlan lehetőségeket teremtett számára a döntéshozás területén. Esetében e beszédmód nem a forradalmi lendület fokozására, hanem a bürokratikus hatalom kiépítésére szolgált. Keßler hivatali működését ezért csak titkos funkcióinak kontextusában lehet megérteni.

27 FÖDERALE ARCHIVAGENTUR 2010. 111.; ROBEL 1974. 200–201. Vö. DIESENER 1983.

28 LINDENLAUB 1971. 29.

29 Ezen és a következő adatok igazolásához lásd: UAJ PA D 5079. Továbbá: WOYWODT 2007. 173–174.; WOYWODT 2009. 76–88.; KAISER 2007; MESTRUP 2007. 2031.; „Die Skeptiker behielten nicht recht...” Streiflichter aus 15 Jahren Tätigkeit Dozent Heinz Keßlers an der Universität. *Sozialistische Universität* 7. (1964): 20. 3. Keßler KGB-tevékenységéhez lásd: KLUGE – MEINEL 1997. 97.; LENSKI 2007b. 544–548. Keßler 1984-ben bekövetkezett haláláig a jénai városi küldöttek tanácsának (Jenaer Stadtverordnetenversammlung) tagja volt, ahol 30 éven keresztül különböző bizottságokat vezetett, többek között az oktatásit is.

30 UAJ V. állomány, XX. oszt. Heinz Keßler: Munkakönyv 19. (1968. december 23. – 1969. április 14.), 102.

31 Utalás a reformerek jelszavára: „... stürmt die Festung Wissenschaft!”. Lásd: MÜLLER – MÜLLER 1953.

Erre utal pozícióinak és kitüntetésekének összevetése is. 1968-ban, mindössze két évvel doktorátusa megszerzése után, professzori címet kapott.³² Három évvel később megkapta a Hazáért Érdemrend bronz, majd 1979-ben az arany fokozatát. 1973-ban elfoglalta a professzúrával személyéhez kötődő Összehasonlító Pedagógiai Tanszék vezetését, ezzel párhuzamosan pedig átvehette a Nemzeti Néphadsereg Érdemrendjének ezüst fokozatát és az Állambiztonsági Minisztérium Díszjelvényét – ez utóbbit titokban.³³ 1957-ben szervezték be titkos informátorként, előtte a KGB-nek dolgozott.³⁴ 1984-ig töltötte be az egyetemen az állambiztonság számára legfontosabb pozíciót.³⁵ Keßler jelentősége az Állambiztonsági Minisztérium számára a harmadik főiskolai reformmal kialakított egyetemi igazgatási struktúrából következett. 1966-tól az Állambiztonsági Minisztérium érdekeinek megfelelően gyakorolt kontrollt az egyetem külföldi kapcsolatai felett, ami első rektorhelyettesként amúgy is kötelességei közé tartozott. 1968-tól ő irányította a részben újjászervezett Igazgatóságot és a Rektori Hivatalt, amelyhez olyan, az állambiztonság szempontjából fontos pozíciók tartoztak, mint a biztonsági és titkos ügykezelésért, valamint a zárolt anyagokért felelős megbízott, az egyetem és a minisztérium közti információáramlásért felelős megbízott, valamint a polgári védelemért felelős megbízott hivatala: valamennyien az állambiztonság nem-hivatalos munkatársai is voltak egyben. A később alapított Nemzetközi Kapcsolatok Irodája, a külföldi utak és a nemzetközi kapcsolatok szervezésének központja, szintén Keßler felügyelete alatt állt.³⁶ Ily módon rendelkezett az exportkérdések, a strukturális átalakítások, az egyetem „belső biztonsága”, a területi polgári védelem, a lakhatási ügyek, valamint a művészeti és kulturális javak felett is. Mindez azonban – egy a titkosításra vonatkozó feljegyzés szerint – a nyilvánosság előtt rejtve maradt.³⁷

32 Keßler *Ergebnisse und Perspektiven der Bildungspolitik im Herrschaftssystem des staatsmonopolistischen Kapitalismus Westdeutschlands unter besonderer Berücksichtigung der Pläne zur Reform des Schulwesens* című disszertációja 1971-ig titkosítva volt.

33 Bármennyire is büszke volt az Állambiztonsági Minisztérium Díszjelvényére, későbbi életrajzaiban nem tett róla említést.

34 BStU MfS BV Gera GI „Gerhard Austin“ Reg.-Nr. 502/57, AIM 948/71; BStU MfS BV Gera Reg.-Nr. X/490/68, P-dosszié, I. kötet, 8. Keßler az Állambiztonsági Minisztérium I. sz. részlegében a jénai Munkás-Paraszt Kar és az egyetem vonalán volt foglalkoztatva. Beszervezéséhez lásd a „Nem-hivatalos munkatársak“ akta első részét. Nyomtatásban megjelent: KLUGE – MEINEL 1997. 97–100.; BStU MfS BV Gera X/490/68, P-dosszié, I. kötet, 8. Heinz Keßlerhez lásd: WOYWODT 2009. 199–206.; WOYWODT 2007. 173–174.

35 1980-ban az Állambiztonsági Minisztérium átdolgozott rendelkezéseinek következtében társadalmi kapcsolatként (Gesellschaftlicher Mitarbeiter für Sicherheit [GMS]) regisztrálták. BStU MfS BV Gera GMS „Austin“ X 1669/80, AGMS 537/85. Az 1/79-es irányelvnek megfelelően minden nem-hivatalos munkatársat átminősítettek, akik „a párt és a kormány politikáját szakmai és társadalmi tevékenységük során, valamint a nyilvánosságban egyaránt” érvényre juttatták, ugyanakkor befolyásos szakmai pozíciót töltöttek be. Az 1/79-es irányelvet nyomtatásban lásd: MÜLLER-ENBERGS 1996. 369.

36 Az intézet igazgatóját és helyettesét a többi munkatárshoz hasonlóan nem-hivatalos munkatársként is beszervezték. UAJ VA 2619 (oldalszám nélkül): 1. Prorektor, Auswahl und Einsatz von Kadern für hauptamtliche gesellschaftliche und staatliche Leitungsfunktionen, 1975–1980: Antrag. [Rektorhelyettes, Káderek kiválasztása és alkalmazása főfoglalkozású társadalmi és állami vezető pozíciókra, 1975–1980: javaslat].

37 UAJ VA 2619 (oldalszám nélkül): 1. Prorektor, Auswahl und Einsatz von Kadern für hauptamtliche gesellschaftliche und staatliche Leitungsfunktionen, 1975–1980: Antrag. [Rektorhelyettes, Káderek kiválasztása és alkalmazása főfoglalkozású társadalmi és állami vezető pozíciókra, 1975–1980: javaslat]. Lásd különösen az alábbi dátum alatti iratokat: 1984. november 15. (NfD, azaz „csak hivatali használatra” megjelöléssel ellátva).

Az egyetem és az állambiztonság közötti gördülékeny kapcsolatok így az első rektorhelyettes személyében összpontosultak, aki kiváló pozícióban volt a titkosszolgálati érdekek érvényesítéséhez.³⁸ A kettős titoktartás és a belső bizalmi körök térnyerése a hivatalos bürokráciában egy olyan struktúrát mutatnak, amely rögzülő „másodrendű” valóságtereket, és ezzel csak kevesek számára hozzáférhető uralmi tudást generáltak. Ezáltal egy új társadalmi osztály jött létre: a titkos bürokrácia osztálya, ahol a bizalmi körök szédületes gyorsasággal differenciálódtak, hogy a Dilthey által felvázolt, élményeken és reflexión alapuló Bildung-eszményt a *létező* bürokratikus szocializmus pályájára állítsák.

6. A bürokrácia ellenében: Jürgen Fuchs

A Jürgen Fuchs elleni eljárásban – már az 1976-os Biermann-ügy³⁹ előtt – egy olyan általános cselekvési séma mutatkozik meg, amelyben a tapasztalatok elnyomása és az erőszakos (titkos) eljárások elhallgatása *normálisnak* számított.⁴⁰

Jürgen Fuchsot az Állambiztonsági Minisztérium jénai körzeti kirendeltsége már 1971 óta megfigyelés alatt tartotta egy ún. operatív személyi kontroll eljárás keretében (OPK), 1973-ban egyetemi besúgónak is be akarták szervezni, de ő ezt elutasította.⁴¹ Ennek következményeként a pártba való felvételi eljárása is elhúzódott,⁴² a párttitkár Tennigkeit újabb és újabb elbeszélgetésekre idézte be.⁴³ A végzős, pszichológia szakos hallgató Fuchs 1974-ben – már párttagként – egy tudományos dolgozatában kritikát fogalmazott meg a „kaszárnyaszocializmussal” szemben, 1975-ben pedig a már említett Bad Köstritz-i felolvasáson vitára bocsájtotta elbeszéléseit.⁴⁴ A militarizálódást kritizáló dolgozatára tanárától, Edith Wolfától „jeles” minősítést kapott; nyilvánvalóan csak oktatója ismerte az abban felvetett gondolatokat.⁴⁵ Az 1975. februári felolvasás után azonban ez megváltozott.⁴⁶

38 LENSKI 2007b. 540–554. Vö. BStU MfS BV Gera AGMS 537/85. Treffbericht [Találkozási jelentés] GMS „Gerhard Austin”, 1971. március 2., 69–74.

39 Wolf Biermann (1936–) német költő, dalszerző, énekes. Életrajzát lásd: Biermann, Wolf. In: MÜLLER-ENBERGS 2010. Elérhető online: <https://www.bundestiftung-aufarbeitung.de/de/recherche/kataloge-datenbanken/biographische-datenbanken/wolf-biermann> [2020.04.20.]. Az ún. Biermann-ügy 1976/77-ben zajlott, amelynek során a rendszerkritikus énekest – egy NSZK-ban tartott turnéja alatt – megfosztották keletnémet állampolgárságától, és az ennek nyomán 1976 végétől egyre hangosabbá váló tiltakozást a hatalom erőszakkal elnyomta.

40 Wolf Biermann állampolgárságtól való megfosztásáról szóló, széleskörű szakirodalomból lásd például: PLEITGEN 2006. Roland Jahn esetéhez lásd részletesen: LENSKI 2017, különösen az egyetemistákról szóló részt. Jürgen Fuchs esetéhez vö. SCHEER 2007b. 2170–2193.; SCHEER 2007a.

41 FUCHS 1998. 347–350.

42 Vö. ThStA Rud BPA SED Gera BL SED Gera A 4982. Dossier/Vermerke zu Jürgen Fuchs [Aktá/Megjegyzések Jürgen Fuchsról], 203a–207.

43 ThStA Rud BPA SED Gera UPL Jena 199. Aussprache mit Jürgen Fuchs [Tárgyalás Jürgen Fuchsszal], 59–60. Vö. FUCHS – HIEKE 1992. 51–52.

44 Jürgen Fuchsnek a Jénai Egyetem pszichológia szakán benyújtott diplomadolgozatát lásd: FUCHS 1974, különösen: 17.

45 Edith Wolfot eddig egyik megnevezett publikációban sem említették. Vö. SCHEER 2007a. 100. A diplomadolgozat a vezetőképzsés–menedzsment témakörében született.

46 Így Jürgen Fuchsot feljelentve Werner Riebel, a későbbi rektorhelyettes is tájékoztatta a kerületi pártvezetőt. ThStA Rud BPA SED Gera BL SED Gera A 4982. Information von Dr. Werner Riebel zur bisherigen Auseinandersetzung mit dem Genossen Jürgen Fuchs, Student an der Sektion Psychologie der FSU Jena

Az SED és ifjúsági szervezete, a Szabad Német Ifjúság (Freie Deutsche Jugend) először is megfosztotta párttagságától, majd a témavezetője, Manfred Vorweg utasította vizsgálja a diplomamunkáját „*arra hivatkozva, hogy tartalmában anarchista tendenciákat mutat, valamint nem állapítható meg, hogy Fuchs pozitív beállítottságra tett volna szert a Német Demokratikus Köztársaság politikai rendszerét illetően*”.⁴⁷ Ezzel lehetővé vált az egyetemről tisztán „szakmai alapon” való kizárása.

Fuchstot a stigmatizáció az ellenség szerepébe kényszerítette, tapasztalatait a fikció szintjére degradálták. Bűnösnek nyilvánították, miszerint nem igyekezett a valóság „helyes” értelmezését elsajátítani, ami gyanússá tette az ösztársadalomhoz való viszonyát. Azzal, hogy az uralkodó osztály modellként szolgáló tudását konkrét tapasztalatokra építve kérdőjelezte meg, és nyilvános vitára bocsájtotta, két íratlan szabályt is megsértett egyszerre: saját tapasztalatainak átértelmezése vagy elhallgatása volt az egyik, a másik szabály pedig a nyilvánosság előtti beszédet tiltotta meg. Erre ugyanis a hatalom által lehatárolt (bizalmi) szférák voltak fenntartva.

Az egyetemi vezetés tagjai egy minden szakmaiságot nélkülöző, moralizáló, ellenségképeket gyártó retorikával mentették ki magukat a gondolkodó fiatal elvtárssal szemben, így akaratlanul is a kritizált mintát igazolták.⁴⁸ A bürokratikus cselekvésmód emellett a Szociálpszichológia Szekcióra is kiterjedt, így már nem csak a bűnös politikailag nem megfelelő jellemét, hanem szakmai kompetenciáját is érintette, amelyet ugyanúgy elvittak tőle.

7. Összegzés: bürokrácia és képzés

A fent bemutatott egyetemi vezetők egy militarizált szervezetek által átszőtt társadalomban nőttek fel, mindketten olyan iskoláztatásban részesültek, amelyben a párt- és a titkos bürokrácia nevelési folyamatai érvényesültek. Elsősorban hallgatást, alkalmazkodást, fegyelmet és engedelmességet tanultak. A Hitlerjugendben és az 1945 utáni „átnevelés” során szerzett alapélményeikről csak elvétve találunk reflexiókat. A párt- és a tudománybürokraták életútját a pártpolitikához való folyamatos alkalmazkodás határozta meg; az

[Dr. Werner Riebel információi Jürgen Fuchsszal, a jénai Friedrich Schiller Egyetem Pszichológia Szekciójá hallgatójával folytatott vitájáról], 206–207.

⁴⁷ BStU MfS ZAIG 2414. Information über den ehemaligen Studenten der Psychologie an der FSU Jena Fuchs, Jürgen [Információk a jénai Friedrich Schiller Egyetem egykori pszichológia szakos hallgatójáról, Jürgen Fuchsról], [1975], 10. A Bad Köstritzben tartott felolvasáshoz lásd: SCHEER 2007b. 2175–2176.; DUMONT 2003. Végül Udo Scheer vitatott biográfiája: SCHEER 2007a. Manfred Vorweg témavezetőhöz lásd: LENSKI 2017.

⁴⁸ A *Gedächtnisprotokoll*nak a Robert-Havemann-Gesellschaft levéltárában található példánya a nyomtatott verziótól annyiban tér el, hogy abban Peter Schulze, a pszichológia szak párttitkára is a kihallgatás résztvevőjeként van feltüntetve. Vö. RHG TH–11/03. Gedächtnisprotokoll von Jürgen Fuchs (Kopie): Aussprache in der Universitätsparteileitung der FSU [Jürgen Fuchs: Emlékezetből lejegyzett jegyzőkönyv (Másolat): Tárgyalás a Friedrich Schiller Egyetem Egyetemi Pártvezetőségén], 1975. március 12. 17 óra (oldalszám nélkül). Peter Schulze 1975-től „Hans Schindler” fedőnéven, X 137/75 regisztrációs szám alatt volt nem-hivatalos munkatárs. A kaszárnyákat idéző durva hangvétel miatt több panasz is érkezett, ennek dokumentumait lásd: ThStA Rud BPA SED Gera UPL Jena 1252. Handel am 21.2.1962 an die SED-Kreisleitung [Megbeszélés a Német Szocialista Egségpárt Körzeti Vezetőségén, 1962. február 21-én], 77.

önkritika gyakorlása behódolási rítussá degradálódott az állampártban. A reflexiókon alapuló cselekvés tehát erre korlátozódott, és csupán a merev alkalmazkodást támogatta.

Az egyéni tényezők akkor váltak homályosan láthatóvá, ha az aktuális állapot biztonsága kétségessé vált. Heinz Kessler például 1953. június 17-én – a kommunista rendszer elleni felkelés napjaiban – otthagyta a jénai Munkás-Paraszt Kart, és a fordulatra számítva megszabadult párttagkönyvétől, amiért később retorzióban is részesült. Ezt követően a rendszerkritikusok elleni kíméletlen fellépéssel újra pozíciót szerzett magának az egyetemi pártvezetésben, eleinte egy mellékes beosztásban, miközben a titkos hálózatokba is beépült. A hozzá hű munkatársak pozicionálásával az évek során saját kis birodalmat épített fel, amely távozásával a vezető beosztásokat illetően gyorsan szétesett, de a középső szinteken megmaradt.

Tennigkeit pozíciója az informátorok tartójaként végzett tevékenységén keresztül hosszú távon stabilizálódott: a titkos információs csatornák biztosításával nélkülözhetlenné vált a bürokráciában, ahol a pártban betöltött funkcióinak köszönhetően a titkári rangig emelkedett, és – ahogyan Kessler is – ebbe a pozícióba kerülve titkos információs és döntéshozói erőforrásokkal ellátva hosszú éveken át tartani tudta helyzetét. Ez egyúttal hatással volt az egyetemi közegre is. E szereplők saját hálózatuk tagjait juttatták stabil pozíciókba, ahol a hallgatás és elhallgatás dinamikája hatványozottan érvényesült, ami meggátolta a rendszer megújulását. Az olyan *kívülállóknak*, mint Jürgen Fuchs, alig volt esélyük, hogy áttörjék e rendszer blokádjait.

Az a gyakorlat mutatkozik meg itt, amely során a politikai hatalom birtokosai az ellenfelek tapasztalatait elhallgatták, más jelentéssel ruházták fel és saját céljaiknak megfelelően használták fel. Vajon ugyanígy taszították feledésbe saját élettapasztalataikat is? A nemzetiszocializmus alapélménye a háborús erőszakkal együtt nyilvánvalóan megmaradt. Egyrészt az életfordulókhoz kötődő társadalmi rítusok (Passageriten) révén és ezzel összefüggésben a vitás kérdésekről való hallgatással, másrészt a „rendbontók” elleni harccal olyan közeg alakult ki körülöttük, amelyben e két személy az önálló gondolkodás és a konkrét reflexió határát csak akkor lépte át, ha ez a rendszerbe illeszkedő eredményekhez vezetett. A dolgok értelmére és relevanciájára vonatkozó kérdések megvitatása, amelyre – mai perspektívából szemlélve – a második világháború után sürgősen sort kellett volna keríteni, elmaradt: e problémák ugyanúgy betemetve maradtak, mint a háborús romok alatt megbúvó pincék. Ugyanakkor ez magával hozta azt is, hogy az új élettapasztalatok is eltűntek a titoktartás leple alatt, és csak akkor tematizálódtak, ha erre kívülről jött utasítás.

A szakmai életben a végtelen ülésezések, munkacsoport-értekezletek és megbeszélések hallgatási és megalázkodási rítusa dominált. A hivatalosan elismert beszédmódtól való eltérés a közösségből való kizárást és ezzel együtt a jövőbeli karrierről való lemondást is jelentette, ahogyan ezt Jürgen Fuchs példája is megmutatta. A titkos tudással és módszerekkel kormányzó, önmagát titkos terekben reprodukáló új bürokrácia működése a többség mindennapi „normalitásaként” szilárdult meg.

Téves következtetés lenne azonban mindezt kizárólag az állambiztonság számlájára írni. A módszereik és a tudásuk nem véletlenszerűen, hanem rendszerszinten fedték át egymást. A fent említett módszerek transzferzónákat hoztak létre, melyek kiterjedtebbek voltak, mint az egyetemek esetében amúgy is feltételezhető szakismeretek területe. Ezért nem csodálkozhatunk azon, ha valakitől, aki konkrétumokra hivatkozott, az erkölcsi hi-telesség mellett a szakmai tudást is elvitatták. Az élet zavartalansága érdekében a „képzés”

eszméje ehhez a tudásrendszerhez való alkalmazkodássá zsugorodott. Dilthey bizonyára egyetértett volna azzal a megállapítással, hogy a megismerés folyamatát ez esetben is a tapasztalat irányította, ám oly módon, hogy blokkolta a világról szerzett ismereteket, hogy az egyén cselekvőképes maradjon.

Jürgen Fuchs nem fogadta el az eltitkolás közegét, amely nem ismerte el a konkrétumokat. Egyetemi kizárását követően, majd 1976-ban a börtönben lejegyezte tapasztalatait, a reflektálás lehetőségét nyújtva a következő generációknak.⁴⁹ Az emlékeit és kihallgatásait megörökítő *Gedächtnisprotokolle* és *Vernehmungsprotokolle* (*Kihallgatási jegyzőkönyv*) című 1977-ben, illetve 1978-ban Nyugat-Berlinben megjelent művei szamizdatként keringtek az NDK-ban, ahol a másképpen gondolkodóknak segítettek a bebörtönzéstől való, mindennapok részévé vált mitikus félelem oldásában.

A társadalom máig hordozza az elhallgatás és az eltitkolás kulturális mintáit, miközben képtelen arra, hogy a konfliktusokat ne fenyegetésként, hanem új lehetőségek kereséseként értelmezze. Az egyetemek kommunikációs tereiben pedig különös gondot kell fordítani arra, hogy azok őszinte, ellentétes véleményeknek helyt adó és sokszínű párbeszédet tegyenek lehetővé.

Fordító: Méreg Martin

Szakmai és nyelvi lektor: Slachta Krisztina

FORRÁSOK

BStU MfS	Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik, Ministerium für Staatssicherheit
BV Gera	Bezirksverwaltung Gera / Gera Kerületi Vezetőségének iratai
ZAIG	Zentrale Auswertungs- und Informationsgruppe / Központi Kiértékelő és Információs Csoport iratai
UAJ	Universitätsarchiv Jena
PA D	Personalakten / Személyi akták 1989-ig
V. állomány XX. osztály	Teilnachlass Prof. Dr. Heinz Keßler, Diensttagebücher / Prof. Dr. Heinz Keßler részleges hagyatéka, Szolgálati naplók 1–57. kötet (1962–1984)
VA	Verwaltungsarchiv / Igazgatási iratok (1968–1990)
RHG	Robert-Havemann-Gesellschaft, Berlin
TH–11	Thematische Sammlungen, Kunst/Kultur / Tematikus gyűjtemények (1976–1989), Művészet/kultúra

⁴⁹ Mivel a börtönben sem papír, sem pedig írószerszám nem állt rendelkezésére, Fuchs kifejlesztett egy mnemotechnikai módszert, hogy gondolatait fejezetről fejezetre rögzítse, és szabadon bocsájtása után gyorsan le tudja írni. Vö. LIEBERMANN 2014. 28–32.

ThStA Rud	Landesarchiv Thüringen – Staatsarchiv Rudolstadt
BPA SED Gera	Bezirksparteiarchiv, Bezirksleitung der SED Gera / Gera
BL SED Gera	Kerület pártiratai, Kerületi SED-Pártvezetőség iratai (1952–1989)
BPA SED Gera	Bezirksparteiarchiv, SED-Universitätsparteileitung der
UPL Jena	Friedrich-Schiller-Universität Jena / Gera Kerület pártiratai, Jénai Friedrich-Schiller Egyetem SED-Pártvezetőségének iratai (1946–1990)

IRODALOM

- BAUERKÄMPER 2017 BAUERKÄMPER, Arnd: Der Neue Mensch, Version: 1.0. *Docupedia-Zeitgeschichte*, 2017.04.07.
(http://docupedia.de/zg/bauerkaemper_neue_mensch_v1_de_2017) [2020.04.21.]
- BENJAMIN 1974 BENJAMIN, Walter: Thesen zur Geschichte. In: *Gesammelte Schriften*. Band I/2. Hrsg. TIEDEMANN, Rolf – SCHWEPPEHÄUSER, Hermann. Frankfurt am Main, 1974. 693–704.
- DIESENER 1983 DIESENER, Gerald: *Geschichtspropaganda und Geschichtsdenken im Nationalkomitee „Freies Deutschland“*. Doktor (PhD) diszertáció. Universität Leipzig, 1983.
- DILTHEY 1883/1942 DILTHEY, Wilhelm: Studien zur Grundlegung der Geisteswissenschaften. In: DILTHEY, Wilhelm: *Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften*. 2. Aufl. Leipzig – Berlin, 1942. 3–23.
- DJILAS 1957 DJILAS, Milovan: *Die neue Klasse. Eine Analyse des kommunistischen Systems*. München, 1957.
- DUMONT 2003 DUMONT, Kitty: Die Sektion Psychologie an der FSU in den 70ern. Was warf man dem Studenten Jürgen Fuchs vor? *Gerbergasse 18*. Sonderausgabe (2003):8. 93–98.
- FÖDERALE ARCHIVAGENTUR 2010 *Orte des Gewahrsams von deutschen Kriegsgefangenen in der Sowjetunion (1941–1956). Findbuch*. Hrsg. Föderale Archivagentur der Russischen Föderation. Dresden – Kassel – Moskau – München, 2010.
- FUCHS 1974 FUCHS, Jürgen: *Philosophische und methodische Probleme der Persönlichkeitsforschung (Analyse unterschiedlicher methodologischer Ansätze in der Persönlichkeitstheorie)*. Szakdolgozat. Sektion Psychologie der Friedrich-Schiller-Universität Jena, 1974.
- FUCHS 1984 FUCHS, Jürgen: *Einmischung in eigene Angelegenheiten. Gegen Krieg und verlogenen Frieden*. Reinbek bei Hamburg, 1984.
- FUCHS 1990a FUCHS, Jürgen: *Gedächtnisprotokolle. Vernehmungsprotokolle November '76 bis September '77*. Hamburg, 1990.

- FUCHS 1990b FUCHS, Jürgen: Das Fußballspiel. In: FUCHS, Jürgen: *Gedächtnisprotokolle. Vernehmungsprotokolle November '76 bis September '77*. Hamburg, 1990. 18–23.
- FUCHS 1998 FUCHS, Jürgen: *Magdalena: MfS, Memfisblues, Stasi, Die Firma, VEB Horch & Gauck. Ein Roman*. Berlin, 1998.
- FUCHS 2008 FUCHS, Lilo: „Haltet zusammen und verläßt das Land so schnell wie möglich.“ Tödliche Zersetzung, unsere Mutter Dorothea Uschkoreit. *Horch und Guck* 59. (2008):1. 44–45.
- FUCHS – HIEKE 1992 FUCHS, Jürgen – HIEKE, Gerhard: *Dummgeschult? Ein Schüler und sein Lehrer*. Berlin, 1992.
- KAISER 2007 KAISER, Tobias: Stalinistische Säuberung. Anmerkungen zum Schicksal der ersten Verwaltungsdirektorin Hanna Henniger. In: *Hochschule im Sozialismus. Studien zur Geschichte der Friedrich-Schiller-Universität Jena*. Hrsg. HOßFELD, Uwe – KAISER, Tobias – MESTRUP, Heinz. Köln – Weimar – Wien, 2007. 1981–1992.
- KLUGE – MEINEL 1997 KLUGE, Gerhard – MEINEL, Reinhard: *MfS und FSU. Das Wirken des Ministeriums für Staatssicherheit an der Friedrich-Schiller-Universität Jena*. Erfurt, 1997.
- KOSELLECK 2010 KOSELLECK, Reinhart: *Begriffsgeschichten*. Frankfurt am Main, 2010.
- LENSKI 2007a LENSKI, Katharina: Propaganda als Waffe der „Sozialistischen Universität“? Disziplinierungen und Verhaftungen in der zweiten Hälfte der 1950er Jahre am Beispiel des Eisenberger Kreises, des Physiker- und des Chemikerballs. In: *Hochschule im Sozialismus. Studien zur Geschichte der Friedrich-Schiller-Universität Jena (1945–1990)*. Hrsg. HOßFELD, Uwe – KAISER, Tobias – MESTRUP, Heinz. Köln – Weimar – Wien, 2007. 212–238.
- LENSKI 2007b LENSKI, Katharina: Durchherrscher Raum? Staatssicherheit und Friedrich-Schiller-Universität. Strukturen, Handlungsfelder, Akteure. In: *Hochschule im Sozialismus. Studien zur Geschichte der Friedrich-Schiller-Universität Jena*. Hrsg. HOßFELD, Uwe – KAISER, Tobias – MESTRUP, Heinz. Köln – Weimar – Wien, 2007. 544–548.
- LENSKI 2017 LENSKI, Katharina: *Geheime Kommunikationsräume? Die Staatssicherheit an der Jenaer Universität*. Frankfurt am Main – New York, 2017.
- LIEBERMANN 2008 LIEBERMANN, Doris: „Was soll ich tun“. Jürgen Fuchs, 1968 und das östliche Europa. *Osteuropa* 58. (2008):7. 95–108.
- LIEBERMANN 2013 LIEBERMANN, Doris: *Landschaften der Lüge. Gespräche mit Jürgen Fuchs*. [Hangoskönyv] Hamburg, 2013.

- LIEBERMANN 2014 LIEBERMANN, Doris: Landschaften der Lüge – Gespräch mit Jürgen Fuchs. In: *Im Dialog mit der Wirklichkeit. Annäherungen an Leben und Werk von Jürgen Fuchs*. Hrsg. KUCZYŃSKI, Ernest. Halle, 2014. 20–43.
- LIEBERMANN –
FUCHS – WALLAT
1998 *Dissidenten, Präsidenten und Gemüsehändler. Tschechische und ostdeutsche Dissidenten 1968–1998*. Hrsg. LIEBERMANN, Doris – FUCHS, Jürgen – WALLAT, Vlasta. Essen, 1998.
- LINDENBERGER
1999 LINDENBERGER, Thomas: Die Diktatur der Grenzen. Zur Einleitung. In: *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*. Hrsg. LINDENBERGER, Thomas. Köln – Weimar – Wien, 1999. 13–44.
- LINDENBERGER
2016 LINDENBERGER, Thomas: Das Land der begrenzten Möglichkeiten. *Deutschland Archiv*, 2016.08.10. (www.bpb.de/geschichte/zeitgeschichte/deutschlandarchiv/232099/das-land-der-begrenzten-moeglichkeiten-machtraeume-und-eigen-sinn-der-ddr-gesellschaft) [2019.02.23.]
- LINDENLAUB 1971 LINDENLAUB, Georg: *Die Friedrich-Schiller-Universität Jena auf dem Weg zur sozialistischen Hochschule 1961–1965. Ein Beitrag zur Geschichte des Hochschulwesens der DDR*. Doktor (PhD) disszertáció. Universität Jena, 1971.
- MESTRUP 2007 MESTRUP, Heinz: Führungskrisen in der Universitätsparteilitung Jena der SED in den 1950er und 1960er Jahren. Die Fälle „Wagenhaus“ und „Seemann“. In: *Hochschule im Sozialismus. Studien zur Geschichte der Friedrich-Schiller-Universität Jena*. Hrsg. HOßFELD, Uwe – KAISER, Tobias – MESTRUP, Heinz. Köln – Weimar – Wien, 2007. 2019–2049.
- MÜLLER – MÜLLER
1953 MÜLLER, Marianne – MÜLLER, Egon Erwin: „... stürmt die Festung Wissenschaft!“. *Die Sowjetisierung der mitteldeutschen Universitäten seit 1945*. Berlin, 1953.
- MÜLLER-ENBERGS
1996 *Inoffizielle Mitarbeiter des Ministeriums für Staatssicherheit. 1. Band. Richtlinien und Durchführungsbestimmungen*. Hrsg. MÜLLER-ENBERGS, Helmut. Berlin, 1996.
- MÜLLER-ENBERGS
2010 *Wer war wer in der DDR? Ein Lexikon ostdeutscher Biographien*. Hrsg. MÜLLER-ENBERGS, Helmut. Berlin, 2010. (<https://www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/de/recherche/kataloge-datenbanken/biographische-datenbanken>) [2020.04.20.]
- PLEITGEN 2006 *Die Ausbürgerung. Anfang vom Ende der DDR. Wolf Biermann und andere Autoren*. Hrsg. PLEITGEN, Fritz. Berlin, 2006.
- PLOENUS s. a. PLOENUS, Michael: *Kaderschmiede und Karrieresprungbrett. Die Geschichte der Jenaer Arbeiter- und Bauernfakultät*. S. a. (<https://www4.uni-jena.de/DDR.html>) [2020.04.20.]

- REIPRICH 1996 REIPRICH, Siegfried: *Der verhinderte Dialog. Meine politische Exmatrikulation, eine Dokumentation*. Berlin, 1996.
- ROBEL 1974 ROBEL, Gert: *Die deutschen Kriegsgefangenen in der Sowjetunion. Antifa*. München, 1974.
- SCHEER 2007a SCHEER, Udo: *Jürgen Fuchs. Ein literarischer Weg in die Opposition*. Berlin, 2007.
- SCHEER 2007b SCHEER, Udo: Frei sein von allen Zwängen des Denkens und Sprechens. Literarische Opposition und politische Exmatrikulation von Jürgen Fuchs. In: *Hochschule im Sozialismus. Studien zur Geschichte der Friedrich-Schiller-Universität Jena*. Hrsg. HOßFELD, Uwe – KAISER, Tobias – MESTRUP, Heinz. Köln – Weimar – Wien, 2007. 2170–2193.
- SCHUMANN 1962 *Carl Zeiss Jena einst und jetzt*. Hrsg. SCHUMANN, Wolfgang. Berlin, 1962.
- TENNIGKEIT 1965 TENNIGKEIT Erich: *Entwicklungsprobleme und Ergebnisse bei der Verwirklichung des ersten Fünfjahrplanes im VEB Carl Zeiss Jena (1951 bis 1955)*. Doktori (PhD) disszertáció. Universität Jena, 1965.
- WEBER 1921 WEBER, Max: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Teil II. Tübingen, 1921.
- WOYWODT 2007 WOYWODT, Jana: Die DDR – das Land der unbegrenzten Möglichkeiten? Zur Geschichte der Arbeiter- und Bauernfakultät Jena (1949–1963). In: *Hochschule im Sozialismus. Studien zur Geschichte der Friedrich-Schiller-Universität Jena*. Hrsg. HOßFELD, Uwe – KAISER, Tobias – MESTRUP, Heinz. Köln – Weimar – Wien, 2007. 172–190.
- WOYWODT 2009 WOYWODT, Jana: *Die Arbeiter- und Bauern-Fakultät der Friedrich-Schiller-Universität Jena 1949–1963. Eine Geschichte der ABF aus Sicht ihrer Dozenten und Studenten*. Hamburg, 2009.

**Systems of Knowledge
Bureaucracy and Education at the Universities of the GDR**

by Katharina Lenski

(Summary)

According to the German philosopher, psychologist and pedagogue Wilhelm Dilthey (1833–1911), education should promote the “true, good and beautiful” by enabling people to use their experiential expertise. An analysis of the relationship between education and bureaucracy in East German universities reveals their tendency to stigmatize, ignore and impose sanctions on empirical knowledge in the interest of the authorities. The example of Jürgen Fuchs, student of psychology in Jena in the 1970s, shows how criticism put forward on his day-to-day experience, was framed in abstract terms, fitting stereotypes of the enemy, by academic and party bureaucrats. Their approach gives witness to an academic culture of the clandestine, which did not only concern specific situations but was systematic in nature. Drawing on Georg Simmel and Pierre Bourdieu, one can speak of academic institutions in the GDR as “spaces of the clandestine”. In their context, betrayal appeared as trust and irresponsibility as discipline, obedience and partiality. Secret action encompassed both themes and groups of people in equal measure and is evident in the way conflicts were navigated. University members who spoke out and displayed their dissent were disciplined and repressed with the help of (clandestine) bureaucratic patterns and procedures. The resulting double blindness to reality on the one hand, and the stigmatized reflection of problems on the other, thus framed the practice at the socialist university. Judgements which arose from specific situations were thus transformed into long-term prejudices which in turn served as frameworks of future action, curbing innovation and infringing upon academic freedom.